

HUKUK BİLİNCİ ÇALIŞMALARININ BAKİYESİ*

F. Ceren Akçabay**

Giriş

Hukuk bilinci çalışmaları, Türkiye’de fazla bilinmemekle birlikte sosyo-hukuki çalışmalar içinde önemli bir yer tutar. Kırk yılı aşkın süredir hukuk bilinci kavramı etrafında sürdürülen teorik tartışma ve ampirik araştırmalar oldukça kapsamlı bir literatür ortaya çıkarmıştır. Eleştirel hukuk çalışmaları içinde 1970’lerin sonu, 1980’lerin başında gündeme gelen hukuk bilinci kavramı, 1990’lardan itibaren sosyo-hukuki araştırmaların merkezi tartışma konusu haline gelmiş, kısa sürede yapılan pek çok ampirik araştırma hukuk bilinci tartışması ekseninde yeni bir çalışma alanı ortaya çıkarmıştır.¹

Hukuk bilinci tartışmalarının görece kısa tarihi hukuk araştırmaları alanında pek de rastlanılmayan bir hareketliliğe sahiptir. Amerikan hukuk düşüncesindeki sosyolojik ve realist yaklaşımları, Marksizm ve eleştirel kuram ile geliştiren eleştirel hukukçular hukuk bilinci kavramını modern hukuk ve ideoloji ilişkisini açığa çıkarmak için kullanmıştır. En geniş tanımıyla, hukuka ilişkin kabul-ler ve buna dayalı olarak gelişen hukuk ve dünya görüşü anlamında kullanılan hukuk bilinci kavramı, eleştirel hukuk tarihi araştırmalarının etkisi ile gelişen kurucu hukuk yaklaşımı içerisinde yeniden yorumlanarak iktidar ilişkilerinin devamını sağlayan kültürel bir süreç olarak kabul edilmiştir. Hukuk bilinci tartışmalarının kısa zamanda Amerika’daki hukuk ve toplum hareketini etkisi altına almasıyla hukukun kültürel incelemesine odaklanan sosyo-hukuki çalışmaların sayısı artmış, hukuk bilinci çalışmaları olarak anılmaya başlayan alanda kavram farklı şekillerde ele alınarak yapılan araştırmalarda sıradan vatandaşın gündelik hayatından elde edilen ampirik verilere yoğunlaşmıştır. Ancak hızla artan ampirik araştırmaların hukuk bilinci çalışmalarının gerisindeki teorik tartışmadan

* Bu makale hakem incelemesinden geçmiştir.

** Dr.

¹ David M. Engel, “How Does Matter in the Constitution of Legal Consciousness”, **How Does Law Matter** (Ed: Bryant Garth, Austin Sarat) Northwestern University Press, Illinois, 1998, s. 109.

kopması araştırmaların büyük ölçekli çıktılarının bir veri yığına dönüşmesine neden olmuştur. Hukuk bilinci çalışmalarının ekseninden saparak hukuk ve toplum ilişkisini açıklamaktan uzaklaşması, hukuk bilinci çalışmalarının önde gelen isimlerinden olan Susan Silbey'in alandakileri hukuk bilinci kavramını terk etmeye davet etmesine yol açmıştır.

Korkulanın aksine Silbey'in çağırısı beklenen karşılığı yaratmamış, hatta bir nevi erken uyarı işlevi görererek ampirik araştırmaların yanı sıra hukuk bilinci kavramı ve hukuk bilinci çalışmaları hakkında kapsamlı incelemelerin yapılmaya başlanmasına ve hukuk bilinci çalışmalarında teorik tartışmalara yeniden kapı aralmasına neden olmuştur. Bu çalışmanın gayesi de benzer bir girişimde bulunarak teorik tartışma ve ampirik çalışmaları bir arada ele alarak bir yandan Türkiyeli hukuk araştırmacılarını hukuk bilinci kavramı ve araştırmaları ile tanıştırmak, sosyo-hukuki araştırmaların gelişimi için hukuk bilinci tartışmalarının bir potansiyel içerip içermediğini tartışmaktır. Bu amaçla çalışmada öncelikle hukuk bilinci tartışmalarının kökenindeki hukuk yaklaşımları ile eleştirel hukuk teorisi incelenecek; kültürel hukuk çalışmalarının hukuk bilinci tartışmasına verdiği yön ele alınarak ve sosyo-hukuki çalışmaların kapsamı ve nitelikleri gözden geçirilecektir. Sonrasında alanda yapılan çalışmalar tasnif edilip hukuk bilinci tartışmaları konusunda dile eleştiriler üzerinden değerlendirmeler yapılamaya çalışılacaktır.

Hukuk Bilinci Tartışmalarının Kökeni:

Hukuk bilinci kavramının kökeni yirminci yüzyıl başında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) ortaya çıkan hukuk düşüncesine dayanır. Kanun koyucuyu yüceltip yargıcı bir otomata dönüştüren on dokuzuncu yüzyıl hukuk düşüncesi bu dönemde, Avrupa'da olduğu gibi, Amerika'da da yerini toplum ve hukuku bir arada ele alan yaklaşımlara bırakmıştır. Sosyolojik hukuk yaklaşımının kurucularından Roscoe Pound, hukuku bir toplumsal kontrol türü olarak tarif ederek toplumsal düzenin ve taleplerin gerçekleştirilmesi için hukukun bir toplumsal mühendislik aracı olarak işlev görmesi gerektiğini savunur. Pound, hukukun kendine yeter kavramlar bütünü olarak değil, toplum ile arasındaki ilişki göz önünde bulundurularak ele alınması gerektiğini vurgular.² Bu noktada en önemli sorun ise "kitaplardaki hukuk" (law in boks) ve "uygulamadaki hukuk" (law in action) arasındaki "fark"ın (gap) ortaya konmasıdır. Toplumsal ilişkileri düzenlemek için sunulan hukuk kuralları ile bu ilişkileri düzenleyen hukuk kuralları birbirinden farklıdır. Etkin bir hukuk için yazılı hukuk kurallarının sürekli gözden geçirilmesi ve toplumsal gerçekliğe uyarlanarak aradaki farkın giderilmesi gerekir.³ Aynı dö-

² İrem Akı, "Amerikan Hukuki Realizmi Çerçevesinde Hukuki Belirsizlik", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2008, s. 7-15.

³ Roscoe Pound, "Law in Books and Law in Action.", *American Law Review*, Vol. 44, No. 12 (1910) ss.12-36.

nemde gelişen ve Amerikan hukuk düşüncesini geri dönülmez şekilde dönüştüren Amerikan hukuki realizmi savunucuları ise hukuki belirsizliğe vurgu yaparak hukukta mantıktan çok deneyimin belirleyici olduğuna işaret eder. Pound'un hukuk çalışmaları için ortaya koyduğu gündem ve Amerikan hukuki realizminin hukuku soyut kurallar yerine mahkeme kararları çerçevesinde ele alan yaklaşımı, sosyoloji ve psikoloji gibi sosyal bilimlerin hukuk araştırmasında hızla önem kazanmasına sağlamış ve "hukuk ve toplum hareketi"nin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Hareketin önde gelen isimlerinden olan Friedman'a göre, hukuk ve toplum hareketi, "hukuk fenomenini toplumsal koşullarla açıklamaya çalışan akademik bir girişimdir."⁴ 1960'lı yılların başında ortaya çıkan hareket 1964 yılında Law and Society (Hukuk ve Toplum Derneği) adı altında hızla kurumsallaşmış; sivil haklar, yoksulluk ve suç gibi güncel toplumsal konulara odaklanan çalışmalarla Amerikan hukuk politikasına yön vermeye çalışmıştır.⁵ Hukuk ve toplum hareketi içinde hukuk, kapalı bir mantık sistemi olarak değil; iktidar, tarih, toplum, ekonomi ve kültür gibi dış etmenlerin bir ürünü olarak görülür. Dolayısıyla hukuk doktrine dayalı içsel bir incelemenin yerine dışsal bir incelemenin konusudur.⁶

Hareket, hukuk dışı farklı yaklaşım ve metotlarla hukuk alanında çalışmalar yapan sosyologları, antropologları, siyaset bilimcileri, tarihçileri ve psikologları yan yana getirdiği için hukuk ve toplum adını almıştır. Hukuk ve toplum hareketi, hukukun gerisindeki toplumsal güçleri açığa çıkarmak için hukuku toplumsal bir fenomen olarak ele alır, olgusalı normatiften ayırarak bilimsel metotlara dayalı sistematik bir çalışma ile hukuku inceler. Hukuk ve toplum hareketi genel bir teori çatısı altında birleşme de toplumsal taleplerin hukuk üzerindeki etkisi, hukuk sisteminin işleyişi ve etkinliği gibi bazı belirli çalışma başlıklarında yoğunlaşmış ve farklı kültürlerin hukuk uygulamasını ne ölçüde belirlediğini anlamaya çalışmıştır.⁷

Hukuk ve toplum hareketi, yirminci yüzyıl ortalarında hukukun işleyişine ve etkisine ilişkin çok sayıda çalışma ile Pound'un tespit ettiği kitaplardaki ve uygulamadaki hukuk farkının keskinliğini ve değişmezliğini ampirik verilerle ortaya koymuştur.⁸ Ancak "fark çalışmaları" (gap studies) olarak da adlandırılan bu çalışmalar ve hukuku toplumsal mühendislik aracı olarak gören bir yaklaşım ile kitaptaki ve uygulamadaki hukuk arasındaki farkı kapatmaya yoğunlaşarak

⁴ Lawrence M. Friedman, "Law and Society Movement", *Stanford Law Review*, Vol. 38, No. 3 (Feb., 1986), s.763.

⁵ Daniel Blocq & Maartje van der Woude, "Making Sense of the Law and Society Movement", *ELR*, November 2018, No. 2, s. 135.

⁶ Friedman, s. 763.

⁷ Friedman, s. 763-773.

⁸ Susan S. Silbey, "After Legal Consciousness", *Annual Review of Law and Social Science*, 2005, 1:1, s.324.

hukuk politikası üretmeye ağırlık vermiştir. Bu yaklaşım, başlangıçta sosyal bilimleri hukuka taşıma gayesi ile yola çıkan hareketin hukukun toplum içindeki yerine dair bütünsel bakışı kaybetmesine neden olmuştur.⁹

Hukuk teorisi cephesinde, 1970’li yıllarda Amerikan hukuki realistlerinden hukuki belirsizlik tartışmalarının bayrağını alan Eleştireller, Hukuk ve Toplum hareketine yönelik bu eleştirileri derinleştirmiştir.¹⁰ Eleştirel hukukçulara göre, toplum ve hukuk hareketi mensupları hukukun görelî otonomisini anlamamış, toplumsal çatışma ve adaletsizlikleri hafife alıp sosyal bilimlerin sözde objektifliğine sığınarak hukukun toplumsal kontrol sağlama işlevini rasyonalize etmişlerdir.¹¹ Eleştireller yaptıkları bu değerlendirmelerle bir yandan hukuk ve toplum hareketinin gevşek bağlarını önemli ölçüde zorlarken, diğer yandan başlattıkları hukuk bilinci tartışmaları ile hukuk ve toplum hareketine ihtiyaç duyduğu kavramsal zemini öreerek sosyo-hukuki araştırmaların yeni yönelimini büyük ölçüde belirlemişlerdir.

Eleştirel Hukuk Çalışmaları ve Hukuk Bilinci Tartışması

Eleştirel hukuk çalışmaları hareketi, liberal hukukun yapısına ve kurumlarına getirdiği eleştirilerle hukuk teorisi ve çalışmaları içinde önemli bir kırılma yaratmıştır. İlk olarak 1977 yılında ABD’de gerçekleştirilen Eleştirel Hukuk Çalışmaları Konferansı ile başlatılan harekette Duncan Kennedy, David Trubek, Karl Klare ve Mark Tushnet gibi hukuk alanında çalışmalar yapan sol görüşten pek çok akademisyen yan yana gelmiştir. Eleştireller, hukukun politik karakterini vurgulayarak hukukun belirsizliği, tarafgirliği ve ideolojik niteliği üzerinde durmuş geliştirdikleri objektivizm ve formalizm eleştirileri ile hukuki yapı, kurum ve uygulamaları yeniden değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.¹²

Eleştirel hukukçular, Amerikan hukuki realistlerinin izinden giderek hukukun belirsizliğini vurgulamışlar, bu belirsizliğe rağmen belirli toplumsal sınıfların, çıkar gruplarının ve yerleşik ekonomik kurumların hukuki kararlardan nasıl daima fayda elde ettiğini tarihsel ve sosyo-ekonomik analizlerle ortaya koymaya çalışmışlardır.¹³ Eleştirellere göre, hukuk ve politika arasında doğrudan bir ilişki olmakla birlikte, bu -klasik Marksist teoride olduğu gibi- hukukun egemen

⁹ Susan S. Silbey, Austin Sarat, “Critical Traditions in Law and Society Research”, *Law & Society Review*, Volume 21, Number 1, s. 165-166 ve 170.

¹⁰ Eleştirel hukuk çalışmalarının, Amerikan hukuki realizm içindeki kökenleri konusunda ayrıntılı bilgi bkz. Kasım Akbaş, *Hukukun Büyübozumu: Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.147-159; Sururi Aktaş, *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*, Kazancı Kitap, İstanbul, 2006, s. 60-69.

¹¹ David M. Trubek, John Esser, “Critical Empiricism in American Legal Studies: Paradox, Program or Pandora’s Box?”, *Law & Social Inquiry*, Vol. 14, No. 1 (Winter, 1989), ss. 3-52

¹² Şefik Taylan Akman, “Hukuk ve Politika İlişkisi Bağlamında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61(4), 2012, s. 1272-1276.

¹³ Akman, 1282.

kapitalist sınıfın taleplerinin bir ürünü olduğu anlamına gelmez. Hukuk aslında çatışan çıkar gruplarının arasındaki pazarlığı temsil etmekte, ilk bakıştaki tarafsız görüntüsü ile egemen sınıfların çıkarlarını toplumsal ve ekonomik gereklilikler olarak meşrulaştırmaktadır.¹⁴ Eleştireller, ortodoks Marksist kabullerin aksine ekonomik altyapı ile hukuki üst yapı arasında nedensel ve doğrudan bir ilişki olduğunu reddederler ve Gramsci'den ödünç aldıkları hegemonya kavramı ile hukukun rıza üretimindeki işlevi tartışılır.¹⁵ Hukuk, sadece iktidarın gerçekliğini maskeleyemez aynı zamanda gerçekliğin kurulmasını da sağlar. Bu bakış eleştirel hukukçular açısından, hukuk düşüncesindeki değişimin toplumsal değişimi de beraberinde getirebileceği anlamına gelir.¹⁶ Bu bağlamda, meşruluğun gündelik ilişkiler üzerinden yayılmasını ve ezilen gruplar üzerindeki baskının devamını sağlayan ideoloji en önemli kavramlardan biridir.¹⁷ Eleştirel hukuk çalışmaları hukuk ve politika ilişkisini gözler önüne sererek hukukun ideolojik içeriğini ortaya çıkarmaya çalışır.¹⁸

Modern hukuk düşüncesinin kökenini liberalizme dayandıran eleştireller, hukuk geleneğini ideolojik analize tabi tutarken hukuk bilinci kavramına başvurur.¹⁹ Hukuk bilinci kavramı, klasik Marksizmin hukuku determinist bir açıklama şeması ile doğrudan ekonomik süreçlere bağlayan anlayışı açısından da bir çözüm niteliğindedir. Eleştirellere göre, toplumsal yapı statik değildir, hukuk sadece ekonomik ve toplumsal süreçler tarafından belirlenmez, aynı zamanda toplumu belirler ve toplumsal ilişkileri mistifiye eder. Hukuki hegemonya ve şeyleştirme pasif vatandaşlığın devamını sağlar. Hukukun yarattığı meşruiyet baskının ekonomik ve politik şekillerine direnilmesinin önüne geçer. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, hukuk bilinci kavramı bu mistifikasyon ve meşruiyet

¹⁴ Robert W. Gordon, "Bazı Eleştirel Hukuk Teorilerinin Eleştirisi" (Çev: Serkan Gölbaşı), **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt:64, Sayı:2, s. 392.

¹⁵ Hukuk bilinci tartışması, toplumu anlamlı ilişkilerden kurulu bir yapı olarak gören ve toplumsal dönüşüm isteyen yaklaşımın bir devamıdır. Bu noktada klasik Marksist bakış ile eleştirel hukukçuların bakışı arasında bir tezatlık söz konusudur. Klasik Marksizmde üretim ilişkilerine karşılık gelen altyapı doğrudan veya dolaylı olarak düşünceler bütünü olarak görülen üstyapıyı belirler. Hukuk düşüncesi de bu anlamda ekonomik altyapı tarafından belirlenir. Eleştireller bu metaforu tamamen tersine çevirmek yerine içerdiği ikiliği reddederler, varoluşu itibarıyla insan gerçekliği hem düşüncüyü hem de maddeyi içinde barındırır. Bunlardan hiçbiri tek başına gerçekliğe karşılık gelmez. Düşünce ve sosyo-ekonomik yapı karşılıklı olarak birbirini belirler. Bu yaklaşım Gramsci'nin bakış açısı ile ilişkilendirilmeye birlikte, onu aşan ve idealizme yaklaşan uzlaşımçı bir modele karşılık geldiği de tartışılmaktadır. Bkz. David Trubek, "Where the Action Is: Critical Legal Studies and Empiricism", **Stanford Law Review**, Vol. 36, 1984, s. 606-615. Gramsci alt yapı ve üst yapı ikiliğini reddederek tarihsel blok kavramını kullanır ve sistemin devamını sağlayan rıza üretimini ideolojik hegemonya ile açıklar. Kennedy'e göre, Gramsci'ci yaklaşım, hukuku farklı gruplar içinde farklı şekilde işleyen hegemonik bir düzen olarak ele almayı sağlar. Bkz. Duncan Kennedy, "Antoni Gramsci ve Hukuk Düzeni", (Çev: Kasım Akbaş), **Mülkiye Dergisi**, Cilt31, Sayı, 257, s. 177-179.

¹⁶ Gordon, s. 402-403.

¹⁷ Alan Hunt, "The Theory of Critical Legal Studies", **Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law**, Routledge, New York/London, 1993, s. 148.

¹⁸ Hunt, s. 150.

¹⁹ Eleştireller hukuk bilinci kavramını seçerken Marksist teori içindeki yanlış bilinç kavramından hareket etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akbaş, s. 121 vd.

süreçlerini aydınlatmak bakımından anahtar niteliğinde bir kavramdır. Hukukun ve hukuki kurumların ne şekilde belirlenip tanımlandığını açıklamanın yanı sıra, istenen toplumsal ve hukuki dönüşümü gerçekleştirmek için bünyesinde ipuçları taşır.²⁰ Bu nedenle, hukuk bilinci kavramı eleştirel hukuk çalışmaları içinde merkezi bir yol oynamıştır.²¹ Öyle ki kavramı eleştirel hukuk öğretisinin temel prensibi olarak görenler dahi mevcuttur.²² Kavramın eleştirel hukuk çalışmaları için önemi, literatürde en sık kullanılan kavramlardan biri oluşundan da anlaşılmaktadır. Ancak kavramın üzerinde, bu merkezi önemin gerektirdiği şekilde, titizlikle durulmadığı yolunda eleştiriler de söz konusudur.²³

Hunt, eleştirel hukuk çalışmalarına ilişkin genel bir değerlendirme yaptığı “The Theory of Critical Legal Studies” (Eleştirel Hukuk Çalışmalarını Teorisi), makalesinde hukuk bilinci kavramını ayrı bir başlık altında inceleyerek kavramın eleştirel hukuk literatüründe iki farklı anlama gelecek şekilde kullanıldığından ancak buna ilişkin bir farkındalığın ya da tartışmanın var olmadığından bahseder. Hunt’a göre, hukuk bilinci kavramı literatürde hem dar hem de geniş anlamıyla yer bulmaktadır. Dar anlamıyla hukuk bilinci, hukukçuların bilincine karşılık gelir. Örneğin, eleştirel hukuk çalışmalarının öncü isimlerinden olan Karl Klare hukuk bilincini, tarihin belli bir döneminde hukukçuların ya da hukukçular içindeki belli bir elitin karakteristik hukuk ve dünya görüşü olarak tanımlar. Hukuk bilinci, sadece hukuk teorisi ve söylemine ilişkin olmayıp hukuk, politika, toplumsal hayat, tarih ve adaletle bilinçli veya bilinçsiz olarak ilişkili görülen değer ve kabulleri ifade eder. Karakteristik akıl yürütme şekilleri, hukuki argümanlar, hukuki meselelerin ve delillerin tanımlanma şekilleri, hukuki otorite ile meşru kararlar arasında kurulan ilişki hukuk bilincine dahildir. Hukuk bilinciyle kastedilen hukukçular tarafından benimsenen hukuka ilişkin kabuller ile hukuk düşüncesinin yapısı ve biçimlerinin toplamıdır.²⁴

Önde gelen bir başka eleştirel hukukçu olan Duncan Kennedy de kavramı genellikle dar anlamıyla kullanarak “hukukçuların hukuki meseleleri deneyimlemelerini sağlayan düşünceler bütünü” olarak tanımlar. Bu bilincin özgünlüğü; çok sayıda hukuk kuralı, argümanı, teorisi ve hukuki süreçlere dair kurumsal bilgi ile meslek mensuplarının hedef ve amaçlarını barındırmasından ileri gelmektedir.

²⁰ Eleştirel hukuk çalışmaları genel olarak Anglosakson dünyada gelişmiş olmakla birlikte, çalışmaların gelişiminde Avrupa’da ortaya çıkan eleştirel kuram önem ifade eder. Eleştirel hukukçuların ideoloji kavramına verdiği önem de Frankfurt Okulunun ortaya koyduğu eleştirel kuramın ideoloji eleştirisinin bir devamı olarak görülmektedir. Bkz, Richard W. Bauman, **Ideology and Community in the First Wave of Critical Legal Studies**, University of Toronto Press, Toronto, 2002, s. 43-47.

²¹ Hunt, s. 150.

²² Trubek, s. 592.

²³ Hunt, s. 150.

²⁴ Karl E. Klare, “The Public/Private Distinction in Labor Law”, **University of Pennsylvania Law Review**, 1982, Vol. 130, s. 1358 vd.; Karl E. Klare, “Judicial Deradicalization of the Wagner Act and the Origins of Modern Legal Consciousness, 1937-1941”, **Minnesota Law Review**, Vol. 62, March 1978, s. 310-318.

Kennedy'e göre, hukuki süreçlere katılanlar tarafından çoğu kez fark edilmese de hukuki argümanlar ve akıl yürütme biçimleri hukuk bilincini içinde barındırır.²⁵ Kennedy'e göre, hukuk farklı düzeylerdeki çeşitli gruplar için farklı farklı işleyen hegemonik bir düzen olmakla birlikte hukukçular rasyonellik ve evrensellik iddiası ile ortaya koydukları hukuki davranış ve düşüncelerle hukuk sistemi için destekleyici bir toplumsal gruptur.²⁶ Kennedy, hukukun görece özerkliğinin altını çizerek hukuk bilincini, hukukta akıl yürütme yerine kullanılır. Bu yaklaşımın en önemli getirisi hukuk kuramı ile hâkim toplumsal sınıflar arasında kurulan araçsal ilişkinin kırılmasıdır.²⁷

Klare ve Kennedy'nin hukuk bilinci tanımlarının her ikisi de hukukçuların hukuk bilincinin yaratıcıları ve uygulayıcıları olarak ele almaktadır. Bu çerçevede hukuk bilincindeki değişim elit hukukçular grubunun hukuk ve adalet kavramlarına verdiği anlamlar üzerinden tartışılırken farklı politik ve ekonomik öncüllerden yola çıkan yaklaşımların hukuk alanını belirlemedeki etkisizliği de hukukçuların alandaki entelektüel hakimiyeti ile açıklanmaktadır.²⁸

Ancak daha önce de belirtildiği gibi hukuk bilinci, eleştirel hukuk literatüründe sadece dar anlamıyla mesleki bir ideoloji olarak kullanılmamıştır. Eleştirellerden bazıları hukuk bilinci tanımını genişleterek kavramı hukuki gerekçelere, içerik ve biçimlere ilişkin yaygın ve popüler kavrayış olarak ele almışlardır.²⁹ Geniş anlamıyla hukuk bilinci, toplumun geneli tarafından kabul gören özel bir bilinç türüne karşılık gelir. Hukuki kurum ve süreçlerle doğrudan ilişki içinde bulunmayan kişiler bu özel bilinç ile hukuku algılar.³⁰ Bir başka eleştirel hukukçu olan Peter Gabel'e göre, "hukuki hegemonya, herkesin bilincinden yükselecek baskıyı meşrulaştırır... Hukuki düşünce, şüphesiz baskın sınıfın bilincinin bir ürünüdür çünkü hukuki düşüncenin oluşumu bu sınıfın çıkarımadır, ancak bu düşünce herkes tarafından kabul edilip içselleştirilir."³¹ Bu bakışa göre, hukuk bilinci sadece hukukçuların ilgi alanına giren bir fenomen değildir. Hukuk uygulayıcılarının otoritesi ile hukuki prosedürlerin ürünü kararların ilişkisinin rasyonelasyonu ve anlamlandırılması baskı altındaki toplumsal sınıflar açısından da önemli bir deneyimdir.³² Kavramı geniş anlamı ile ele alan bir başka eleştirel

²⁵ Kennedy, bu belirlemelerden hareketle ABD'deki 1850 ve 1940 yılları arasındaki hukuk uygulamasını inceleyerek bu dönemi "Klasik Hukuk Bilinci" olarak adlandırmıştır. Duncan Kennedy, "Hukukun ve Hukuk Düşüncesinin Üç Küreselleşmesi", **Modern Hukukun Kaderi**, (Çev: A. Zeynep Yıldırım Türkyılmaz), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017, s. 35-109.

²⁶ Kennedy, "Antoni Gramsci ve Hukuk Düzeni", s. 179.

²⁷ Hunt, s. 154.

²⁸ Bauman, s. 49.

²⁹ Bauman, s. 53.

³⁰ Hunt, s. 151.

³¹ Peter Gabel, "Reification in Legal Reasoning," **Research in Law and Sociology**, Vol. 3, (Ed: Stephen Spitzer), JAI Press, Greenwood, 1980, s. 26.

³² Bauman, s. 53.

olan David Trubek'in ifadesi ile, hukuk bilinci, belli bir zamanda toplumdaki her bir kişi tarafından sahip olunan hukukun doğası, işlevleri ve işleyişine ilişkin bütün düşüncelere karşılık gelir.³³ Geniş tanımıyla hukuk bilinci, sıradan insanın hukuktan ne anladığını gösterir ve kitlesel ölçekte geçerlidir. Bu nedenle, belli bir dönemin hukuk bilincine ilişkin inceleme hukuk materyalleri ile sınırlı tutulmamalı, geniş çaplı inceleme ve analizler ile ele alınması gereken toplumsal pratikleri de içermelidir.³⁴

“Mesleki” ve “evrensel” olarak da adlandırılan hukuk bilincinin bu farklı tanımları eleştirel hukuk çalışmaları içinde kavramın anlamına ilişkin iki zıt kutup oluşturmaktadır. İki tanıma yönelik olarak da getirilebilecek farklı eleştiriler söz konusudur. Örneğin, geniş yahut evrensel hukuk bilinci tanımlaması ideolojinin etki düzeyini yadsımakla eleştirilmektir. Hukukçuların bilinci ile toplumun geri kalanının özellikle ezilen toplumsal sınıfların bilinci arasında bir benzerlik kurulması ideolojinin oluşumu ve yayılması gibi önemli soruları atlayan basit bir işlevselciliğin ürünüdür. Oysa bu sorular özellikle ideolojilerin tamamlanmış sistemler olarak ortaya çıkmadığı düşünüldüğünde önem taşır. Dar ya da mesleki anlamda hukuk bilinci tanımı ise, bambaşka kısıtları bünyesinde taşımaktadır. Bu tanımlama şekli hukuk kuramını hukuk ideolojisini üreten ve meşrulaştırmayı sağlayan bir araç yahut normatif kurallar üzerine inşa edilmiş bir sistem olarak görmekte ve hukuk bilinci çalışmalarını hukukçuların bilinci olarak ele alarak hukuk kuramının analizi ile sınırlamaktadır.³⁵ Oysa benzer eğitimlerden geçip benzer toplumsal sınıflardan gelen ve toplumdaki yalıtılmış bir toplumsal hayat süren hukukçuların bilinç birliği anlaşılır nitelikte olmasına karşın, ezilen toplumsal sınıfların bilincinin hukukçuların bilincinin doğrudan yansımaları olduğu önsel olarak kabul edilebilir nitelikte değildir.³⁶ Dar anlamda hukuk bilinci tanımı, hukukçu olmayan kişilerin hukuk önündeki tavrını açıklamada yetersiz kalmakta, ezilen toplumsal sınıfların hukukçuların hukuk bilinci etrafında şekillenen hukuka kendi çıkarlarına aykırı olmasına rağmen neden uymakta oldukları sorusunu tartışma dışında bırakmaktadır.³⁷ Eleştirellerin asıl hedefi olan toplumsal dönüşümün önünü açacak bu soru hukuk bilincini geniş anlamıyla ele alarak cevaplanabilecek niteliktedir.³⁸ Ancak araştırma alanının genişliği ve ampirik

³³ Trubek, s. 592.

³⁴ Bauman, s. 53

³⁵ Bu bakış Duncan Kennedy ve Morton Horwitz'in çalışmaları ile iki farklı yönde ilerlemiştir. Ayrıntılı tartışma için bkz. Hunt, s. 152-156.

³⁶ Trubek, s. 612; Bauman, s. 56.

³⁷ Bauman, s. 54.

³⁸ Geniş anlamda hukuk bilinci tanımıyla hareket edildiğinde eleştirilerin aksine ideolojinin etki düzeyi ve şekli ayrıntılı araştırma konusu yapılabilir hale gelmektedir. Ancak bunun için, geniş anlamıyla hukuk bilinci, evrensel kabul edilmeksizin hukuk bilinci tartışmasına farklı toplumsal sınıfların, cinsel yönelimlerin, etnisitelerin vb. dahil edilmesi gerekmektedir. Feminist teori içinde yapılan çalışmalarda da ortaya konduğu gibi evrensel kategoriler geliştirme yönündeki çaba asimilasyonist ve özcü bir yaklaşım içermekte ve teorinin gerçekliğini çeşitliliğini karşılayamaması sonucunu doğurmaktadır. Eleştirel hukuk çalışmalarının da

araştırmalar yapmak noktasındaki tereddüt eleştireller bakımından bu konuda yapılması gereken çalışmaların önünü tıkamıştır. Bu nedenle, eleştirel hukuk literatürü incelendiğinde hukuk bilincini tartışmasının daha çok kuramsal şekilde, dar anlamıyla ele alındığı ve araştırma alanının yargı kararları ve hukuk kuralları gibi hukuk materyalleri sınırlı tutulduğu görülmektedir.³⁹

Hukuk Bilinci Tartışmasında Metot Sorunu

Eleştirel hukuk çalışmaları içinde metot başlı başına bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Eleştirel hukuk çalışmalarının kurucu bileşenleri arasında metoda ilişkin farklı yaklaşımlar söz konusudur. Eleştirel hukuk çalışmalarının öncüsü olan eleştirel kuramın toplumsal araştırmalar ile ampirik çalışmaları bilimselcilik ve objektivizm nedeniyle eleştireye tabi tutması araştırma metoduna yaklaşım konusunda özellikle belirleyici olmuş, eleştirel hukukçular da benzer şekilde öncüleri olan hukuki realizm akımını hukuk çalışmasını veriye boğmakla eleştirmişlerdir.⁴⁰ Eleştirel hukuk çalışmalarının kurucuları arasında araştırmalarında ampirik metodu benimseyen hukuk ve toplum hareketi mensupları da bulunmasına karşın eleştirel hukuk çalışmaları esas itibarıyla kuramsal araştırma ile sınırlı kalmış, eleştireller içinden hukuk araştırmasında tutum ve davranışa odaklanan ampirik çalışmalar yaparak toplumsal gerçekliği sosyal bilimler aracılığıyla mistifiye etmekle suçlayanlar dahi olmuştur.⁴¹

Eleştirel çalışmalar içinde ampirizm konusunun önemini ortaya koyan isim David M. Trubek'tir. Trubek'e göre, eleştirel hukuk çalışmaları içinde ampirizm; anket, röportaj gibi çeşitli teknikler kullanılarak yapılan olgusal araştırmalar olarak görülmeyerek determinizm ve objektivizm ile ilişkilendirilmektedir. Oysa ampirik metodun kullanımı pozitivist ve determinist bir bakışı gerektirmez. Aksine hukukun toplum üzerindeki etkisini ölçmek için bu metodu pragmatist şekilde kullanan eleştireller de vardır. Pragmatizm zaman zaman teoriyi tamamen dışlayan ve çalışmayı verilere indirgeyen bir yaklaşımın ortaya çıkmasına da neden olsa da; eleştirel hukuk çalışmalarında ampirizm hukuk kuralları ve yargı kararları incelemeleri ile sınırlıdır, hukuka dışardan bakan ve hukuku teorik olarak tanımlamak yerine hukukun işleyişini araştıran çalışmalardan kaynaklanır.⁴²

Trubek eleştirellerin çalışmalarına metodolojik olarak yön vermesi gere-

liberal hukuku soyut ve özcu kategoriler nedeniyle yoğun bir eleştiriye tabi tuttuğu düşünüldüğünde geniş anlamıyla hukuk bilinci herkesin sahip olduğu baskın liberal bir hukuk anlayışı olmaktan çok, ana eksenli liberal hukuk varsayımları ile şekillenmekle beraber farklı toplumsal gruplarda farklı şekilde ortaya çıkabilen ve farklı baskı türlerini beraberinde getiren farklı biçimlere ve görünümlere sahip çoklu bir bilinç olarak ele alınmalıdır.

³⁹ Bauman, 53-55.

⁴⁰ Bauman, s. 55-56.

⁴¹ Trubek, s. 576.

⁴² Trubek, s. 579-586.

kenin konu başlığının gereksinimleri olduğunu savunur. Trubek'e göre, eleştirel hukuk çalışmaları hukuk bilinci içinde gizli olan dünya görüşü ile kapitalist toplumdaki hegemonya arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışmakta, bununla yetinmeyerek bu ilişki biçimini değiştirme çabası da göstermektedir. Hukuk ve politika yahut olan ve olması gereken hukuk şeklindeki ayrımları reddeden eleştirel hukuk çalışmaları açısından pozitivist mirası olan teorik hukuk çalışması ve ampirik hukuk çalışması arasındaki ikilik de geçersiz kabul edilmelidir.⁴³ Eleştirel hukuk çalışmaları normativite ile olguyu bir arada ele alır. Bu nedenle çalışmanın kökeninde yer alan hukuk bilinci sadece teorik bir konu olarak düşünülemez. Hukuk bilincinin işleyişi ve anlamın kurulması, sadece metin analizi ile açıklanması mümkün olmayan, hareket halindeki bir sürece karşılık gelir. Bu sürecin anlaşılabilmesi pozitivist değil pragmatist bir yaklaşımla ele alan araştırmaların yapılmasını ve teori ile pratiğin iç içe değerlendirilmesini gerektirmektedir.⁴⁴ Bu konuda en önemli çalışmalardan birine imza atan Robert W. Gordon, eleştirel hukuk tarihi çalışmaları açısından konunun önemine değinerek toplum ve hukuk ikiliğinin çözülmesi ile hukukun kültürel etkinliğinin açığa çıktığını belirtmiş ve bu doğrultuda hukuku bir bilinç kuruluşu olarak açıklamıştır.⁴⁵ Alan Hunt'ın geliştirmeye devam ettiği bu tartışma kurucu hukuk yaklaşımı olarak da anılmaktadır.⁴⁶ Kurucu yaklaşıma göre, hukuk hem toplumsal ilişkiler ve kültürel pratikler tarafından inşa edilir; hem de onları inşa eder. Bu bağlamda hukuk yaptırıma dayalı olduğu kadar söyleme de dayalıdır. Kültürün semiyotik sistemi içinde üretilen anlamlar hukuku belirlediği gibi hukuk tarafından da belirlenebilir.⁴⁷ Bu bağlamda hukuk bir bilinç kuruluşu olduğu gibi hukuk bilincinin oluşumu da bireysel değil iktidar ilişkilerinin devamını sağlayan kurucu bir kültürel süreçtir.⁴⁸ Alan Hunt kurucu yaklaşım açısından ampirik araştırmaların önemine de dikkat çekerek araştırmacıları bu yönde alan araştırmaları yapmaya çağırmıştır.⁴⁹

Eleştirel hukuk çalışmalarının görece özerk hukuk tartışması ile de örtüşen kurucu hukuk yaklaşımı Alan Hunt gibi kimi eleştirellerin dikkatini hukuk bilinci kavramına çekse de⁵⁰, eleştirel hukuk çalışmaları içinde hukuk bilinci kavramına ilişkin olarak yapılan çalışmalarda çoğunlukla kavramsal tartışma ile yetinilmiş,

⁴³ Trubek, s. 596-597.

⁴⁴ Trubek, s. 612 ve 619.

⁴⁵ Robert W. Gordon, "Critical Legal Histories", *Yale Law School Legal Scholarship Repository*, Faculty Scholarship Series, 1984, ss. 57-125.

⁴⁶ Mezey, s. 46.

⁴⁷ Hunt, s. 173-180.

⁴⁸ Hukuk ve kültür araştırmaları ile kültürün kurucu işlevi üzerine genel bir değerlendirme için bkz. F. Ceren Akçabay, "Hukukun Kültürle İmtihani", Nur Centel'e Armağan, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2 (Özel Sayı), 2013, ss. 1322-1337.

⁴⁹ Alan Hunt, "Foucault's Expulsion of Law", *Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law*, Routledge, New York/London, 1993, ss. 267-301.

⁵⁰ Hunt, "The Theory of Critical Legal Studies", s.173-174.

bireysel deneyimler, çeşitli kimlikler ya da yargısal süreçte bilincin oluşumundaki farklılıklar gibi başlıklar dahi araştırma konusu yapılamamıştır.⁵¹ Hem hukuk ve toplum hareketinin hem de eleştirel hukuk çalışmalarının içinde yer alan Abel'e göre, eleştireller hukuk bilincini çalışmaktan çok varsaymayı yeğlemişlerdir. Hunt'ın çağrısına uyarak konuyu ampirik şekilde ele alarak hukuk bilinci tartışmasını bu yönde geliştirenler ise toplum ve hukuk hareketi içinde gelişen Amherst grubu olmuştur.⁵²

Kültürel Çalışmalarda Hukuk Bilinci

Amherst grubu, 1982 yılından itibaren ABD'nin Massachusetts eyaletinde, düzenlenen seminerler ile bir araya gelerek hukuk ve toplum hareketine yeni bir görünüm kazandırmaya çalışan farklı disiplinlerden akademisyenlerden oluşmaktadır.⁵³ Amnerst grubunun öncülerinden olan Susan Silbey ve Austin Sarat'ın ifade ettiği gibi grubun arayışı hem eleştirel hem de ampirik bir yaklaşım geliştirebilmektir.⁵⁴ Eleştirel hukukçularında yakından takip ettiği bu arayışta karşılaşılan sorun, eleştirellerin karşılaştığı metot sorununun tam tersidir. Grubun içinde geliştiği ve dönüştürme çabası içinde bulunduğu hukuk ve toplum hareketi, liberal ve araçsal bir hukuk anlayışına sahip ampirik bir sosyal bilim geliştirme çabasına karşılık gelmektedir. Hukukun toplum üzerindeki dönüştürücü etkisini bilimsel olarak inceleyerek yansız bilgi ortaya çıkarma hedefine sahip olan hareket ampirik araştırma metodunu benimsemekle birlikte, içinde değer barındıran bir perspektif olan eleştirelliği geleneksel olarak reddeder.⁵⁵ Bilimselliği ön plana çıkararak politika ile arasına mesafe koyan hareketin sahip olduğu araçsal yaklaşım ise hukuk politikası doğrultusunda çalışmalara neden olmaktadır. Eleştirel hukuk çalışmaları, kültürel antropoloji ve İngiliz neo-Marksizminin etkisi ile gelişen Amherst grubu hukuk ve toplum hareketi geleneğini eleştirerek antipozitivist, antideterminist ve eleştirel bir yaklaşım geliştirme çabasına girişmiştir. Amherst grubuna göre, hukuk ve toplum soyut ve evrensel kategoriler haline getirilerek bir ikilik olarak ele alınmamalıdır. Hukuk ve toplum çalışmaları hukukun etkinliği ile sınırlanmamalı, hukuk sadece teori ve kurumlara indirgenerek ele alınmamalı ve asıl olarak hukuk ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşim ortaya çıkarılmaya çalışılmalıdır.⁵⁶

Amherst grubunun başlattığı hukuki fenomenin eleştirel ve ampirik incelemesine yönelik çalışmalar zaman içinde hukuk bilinci çalışmaları adı altında

⁵¹ Bauman, s. 45.

⁵² Richard L. Abel, "Book Review: Ideology and Community in the First Wave of Critical Legal Studies by Richard W. Bauman", *Journal of Law and Society*, Vol. 30, No. 4 (Dec., 2003), s. 604.

⁵³ Trubek, Esser, s. 14-15.

⁵⁴ Silbey, Sarat, s. 172-173.

⁵⁵ Trubek, Esser s. 14-16.

⁵⁶ Trubek, Esser, s. 14-17.

anılmaya başlanmıştır. Hukuk bilinci çalışmalarında, hukuk toplumsal gerçekliğe müdahale etmek için oluşturulmuş kurumsal bir araç olmaktan çıkarak toplumsal gerçekliğin kurucu bir parçası olarak ele alınır. Hukuka ilişkin basit araçsal bakışın terk edilmesi, hukuk araştırmasının yönünü zora dayalı hukuk sistemi yerine hukukun toplumsal gerçeklik içindeki kurumsal ve zihinsel temsillerine çevirmiştir.⁵⁷ Kişilerin gündelik hayattaki rutin hukuk deneyimleri ve kabulleri araştırma konusu yapılmıştır.⁵⁸ Postamprizm olarak da nitelendirilen antipozitivist bilim anlayışı ile daha çok manjinal, azınlık ve dışlanmış gruplara yönelik olarak yapılan alan araştırmalarda gerçek toplumsal aktörlerin hukuk bilinçlerinin çokluğu, benzersizliği ve çeşitliliği ortaya konmaya çalışılmıştır.⁵⁹ Alan Hunt'un bakışından da etkilenerek teorik olarak kurucu bir yaklaşım benimseyen hukuk bilinci çalışmalarının hedefi alan araştırmalarından yaralanarak hukukun üretimi ve yenilenmesi ile hukuka karşı direnişle ilgili veriler ortaya koymaktır.⁶⁰ Hukuk bilinci çalışmalarının önde gelen araştırmacılarından olan Silbey, kurucu yaklaşımın önemini vurgulayarak Hunt'ın kurucu yaklaşımın geliştirilebilmesi için alan araştırmaları yapılması yönündeki çağrısının hukuk bilinci çalışmaları açısından önemini vurgulamıştır.⁶¹

Hukuk bilinci çalışmalarında hukuka ilişkin kurucu yaklaşım önemsenmekle birlikte yapılan araştırmalarda eleştirel hukuk çalışmalarından farklı olarak ampirik bir çalışma metodu benimsenmiştir. Eleştirel hukuk çalışmalarında hukukun kurucu hegemonik etkisi teorik bir varsayım iken, hukuk bilinci çalışmalarında hukuk ve toplum arasındaki etkileşim veriler ile saptanmaya çalışılmıştır. Üstelik yapılan alan araştırmalarında pozitif hukuka yoğunlaşmaktan çok resmi kurumlardan başlayarak toplumun çeşitli katmanlarına ve bölümlerine uzanan karşılaştırmalı çalışmalar yapılmıştır.⁶² Hukuk bilinci çalışmalarının daha önce hukuk ve toplum hareketi içinde yapılan ve kişilerin hukuka ilişkin bilgi ve düşüncelerini ele alan araştırmalardan farkı ise deneyimlere odaklanarak kişilerin hukuka ve hukuki kurumlara verdiği anlam üzerinde durmalarıdır.⁶³

Hukuk bilinci çalışmalarının en bilinenleri arasında Sally Engle Marry tarafından 1990'da yayınlanan "Getting Justice Getting Even: Legal Consciousness

⁵⁷ Mauricio García-Villegas, "Symbolic Power Without Violence? Critical Comments on Legal Consciousness Studies", *International Journal for the Semiotics of Law*, December 2003, Volume 16, Issue 4, s. 364-366.

⁵⁸ Dave Cowan, Legal Consciousness: Some Observations, *The Modern Law Review*, Vol. 67, No. 6 (Nov., 2004), s. 929.

⁵⁹ García-Villegas, s. 366.

⁶⁰ Susan S. Silbey, "Making a Place for Cultural Analyses of Law", *Law & Social Inquiry*, Vol. 17, No. 1 (Winter, 1992), s. 41-42.

⁶¹ Silbey, "Making a Place for Cultural Analyses of Law", s. 40-41, 47.

⁶² Simon Halliday, Bronwen Morgan, "I Fought the Law and the Law Won? Legal Consciousness and the Critical Imagination", *Current Legal Problems*, (2013), s. 3-4.

⁶³ Engel, s. 119.

Among Working-Class Americans” (Adaleti Sağlamak ve Ödeşmek: Amerikan İşçi Sınıfının Hukuk Bilinci); Patricia Ewick ve Susan S. Silbey tarafından 1998 yılında yayınlanan “The Common Place of Law: Stories of Everyday Life” (Hukukun Ortak Alanı: Gündelik Hayattan Hikayeler) ve Laura Beth Nielsen tarafından “Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment ”(Hukuk Bilincini Konumlandırmak: Sıradan Vatandaşların Sokakta Taciz ve Hukuk Hakkındaki Deneyim ve Tavrıları) adıyla 2000 yılında yayınlanan makalesi sayılabilir.

Merry, çalışmasında New England’da yaşayan işçi sınıfı Amerikalıların sorunlarını mahkemelere taşıma şekillerini inceleyerek kişilerin hukuku, hukuki süreçleri ve hukukçuları nasıl gördüğünü ele alır. Merry’ye göre mahkemeye başvuran kişilerin beklentilerinin aksine söz konusu sorunlar yetkililer tarafından “gerçek hukuki meseleler” olarak görülmemekte ahlaki yahut kişisel sorunlar olarak ele alınarak giderilmeye çalışılmaktadır.⁶⁴ Ewick ve Silbey ise eserlerinde ampirik çalışmaya dayalı bir hukuk bilinci teorisi geliştirmeye çalışmışlardır. Yaptıkları dört yüzden fazla derinlemesine görüşmede, New Jersey sakinlerine gündelik hayatları ve ilişkilerinde yaşadıkları sorunlar hakkında sorular soran Ewick ve Silbey araştırmalarının neticesinde üç baskın hukuk bilinci türü tespit etmişlerdir. Görüşmeciler “Hukuk Önünde” hukukun gücünden ve meşruiyetinden etkilenirken; “Hukuk Aracılığıyla” fayda sağlamaya çalışabilmekte ve hukuku bu süreçte bir karşılaşma olarak görebilmektedirler. “Hukuka Karşı” oluşan bilinç ise hukukun meşruiyetine dair bir inanç taşımaz ve hukuk uygulamasına güven duymaz.⁶⁵ Diğer yandan Nielsen California’nın üç farklı bölgesinde farklı ırk ve cinsiyetten yüzden fazla insanla yaptığı derinlemesine görüşmelerle bu kişilerin sokaklarda yaşanan sözlü taciz konusunda hukuktan beklentilerini öğrenmeye çalışmış ve bu konuda tek bir hukuk bilincinin bulunmadığı, yaklaşımların farklı söylemler altında dile getirildiğini ve toplumsal hiyerarşiye, farklı grupsal deneyimlere ve hukuk uygulamasına göre değiştiğini tespit etmiştir.⁶⁶

Her üç çalışmada da sıradan vatandaşların hukuku ne şekilde deneyimlediklerine odaklanılarak ideal hukuk ile gerçekte var olan hukuk arasındaki fark ele alınmıştır.⁶⁷ Bu çalışmalar bir anlamda “kitaplardaki hukuk” ve “uygulamadaki hukuk” arasındaki farkı ele almaya çalışan geleneğin bir devamı olsalar da hukuk kuralları gerçekliğin kurucularından bir olarak ele alarak gündelik toplumsal

⁶⁴ Sally Engle Merry, *Getting Justice Getting Even: Legal Consciousness Among Working-Class Americans*, Chicago Series in Law and Society, University of Chicago Press, 1990, s. ix.

⁶⁵ Patricia Ewick ve Susan S. Silbey, *The Common Place of Law: Stories of Everyday Life*, Chicago Series in Law and Society, University of Chicago Press, 1998.

⁶⁶ Laura Beth Nielsen, “Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment”, *Law & Society Review*, Vol. 34, No. 4 (2000), ss. 1055-1090.

⁶⁷ March Hertogh, “A ‘European’ Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich”, *Journal of Law and Society*, Vol. 31, No. 4, Aralık 2004, s. 462-463.

pratiklere eğilmiş, yaptırıma dayalı hukuk sisteminin kurumsal yapısı yerine zihinsel temsillerine odaklanmışlardır. Katı pozitivism reddedilse de bilginin de bir toplumsal inşa olduğu bakış açısı ile ampirik metoda başvurulmuş, özellikle dezavantajlı ya da marjinal görülen kesimlerle derinlemesine görüşmeler yapılarak hukuk ve toplumsal değişme arasındaki karmaşık ilişki kurucu bir yaklaşımla ele alınmaya ve hegemonya karşıtı mücadelenin olanakları üzerinde durulmaya çalışılmıştır.⁶⁸ Dolayısıyla hukuk bilinci çalışmalarında üç başat yenilikten söz edilebilir. İlk olarak bu çalışmalarda hukuk önceliğini kaybetmiş, hukuk politikasına göre belirlenen amaçlara yönelik hukuk incelemesi yerini gündelik hayatta hukukun varlığı hatta yokluğuna ilişkin incelemelere bırakmıştır. İkincisi, toplumsal ilişkileri belirleyen hukuk basit bir araç olarak değil, bu ilişkileri kuran, bir araya getiren, iribatlandıran ve yorumlayan kavramsal kategoriler ve şemalar olarak ele alınmaya başlanmış; bu bağlamda ölçülebilir davranışlara odaklanmak yerine antropolojiye ve niteliksel sosyolojik incelemeye dayalı farklı araştırma metodları ile çalışarak anlam üretimi ve iletişimsel etkileşim üzerinde durulmuştur. Üçüncü ve en önemlisi ise gündelik hayat ve toplumsal eylemin kültürel anlamı üzerine yoğunlaşılması ile hukuk ve toplum arasında var olan ikilik aşılarak hukukilik süregelen toplumsal eylemin bir parçası olarak ele alınmaya başlanmıştır. Silbey'e göre Avrupa'da süren toplum teorisi tartışmalarının etkisi ile gelişen bu yeni yönelimler, kurucu hukuk yaklaşımı doğrultusunda hukuk bilinci çalışmalarını hegemonya ve ideoloji üzerine odaklanmaya ve mevcut tahakküm sistemleri ile kitlelerin tahakkümü ne şekilde içselleştirdiklerini araştırmaya itmiştir.⁶⁹

Ancak hukuk ve toplum hareketi içindeki eleştirel geleneğin ürünü olan hukuk bilinci çalışmalarının kurucu hukuk yaklaşımı çerçevesinde bulunduğu genel itibariyle kabul edilse de sayısı hızla artan çalışmalarda hukuk bilinci farklı biçimlerde ele alınmaya başlanmıştır. Araştırmacılar hukuk bilinci çeşitlerini, farklı demografik ve sosyolojik göstergeler içinde gerçekleşen belirgin eylem ve yorumlar doğrultusunda saptamaya çalışmışlardır. Bazı çalışmalarda belirli bir yer, örneğin bir işyeri ya da devlet dairesi inceleme konusu yapılırken, bazı başka çalışmalarda belirli bir kimliği ve deneyimi paylaşan insanların hukuka bakışı ele alınmıştır. İşyerinde tacize uğrayan kadınlar, seks işçileri, engelliler, idam cezası talebiyle yapılan yargılamalarda bulunan jüri üyeleri vb. gruplar üzerine yapılan çalışmalar bu açıdan örnek oluşturur. Birkaç istisna dışında bu çalışmalarda araştırma alanı yahut statü ile hukuk bilinci arasındaki ilişki açıklanamamış, farklı toplumsal konumların birbirinden farklı ve düzensiz hukuk bilinçleri ortaya

⁶⁸ Garcia-Villegas, s. 365-367.

⁶⁹ Silbey, "After Legal Consciousness", s. 326-328. Silbey, her ne kadar hukuk bilinci çalışmalarında devlet hukuku yerine gündelik hayatta toplumsal eylemin bir parçası olan hukukun inceleme konusu yapıldığını belirtse de Hertogh'a göre, Amerikan hukuk bilinci çalışmalarında yaşayan hukuk yerine devlet hukuku inceleme konusu edilmiştir. Ayrıntılı tartışma için bkz. Hertogh, s. 457-481.

çıkardığı sergilenmekle yetinilmiştir.⁷⁰

Hukuk bilinci çalışmalarında mikro yaklaşımların ve yerel etnografik çalışmaların artması ile kurucu yaklaşım üzerindeki teorik uzlaşma ortadan kalkmış, bireylerin mikro dünyaları ile makro teoriler arasındaki metodolojik köprü ortadan kalmaya başlamıştır.⁷¹ Bu durum, Trubek ve Esser'in öngördüğü gibi, bu durum eleştirel hukuk çalışmalarının aksine politik bir tutuma sahip olmayan hukuk bilinci çalışmalarında eleştirel bakışı sınırlayarak sosyo-hukuki gerçekliğin tam olarak anlaşılmasını engellemiştir.⁷² Ampirik çalışmaların ortaya koyduğu çeşitli ve değişken anlamlar hukukun toplumsal karakterinin olduğundan çok daha güçsüz ve rastlantısal şekilde ele alınmasına neden olmuş, hukuk bilincinin oluşumundaki yapısal etki göz ardı edilerek tamamen bireysel düşünce ve eylemler üzerinde durulmuş⁷³, hatta hukuk bilinci kavramı hukuka ilişkin olmaktan çıkmıştır.⁷⁴

Bu gidişata en önemli tepkiyi veren Silbey olmuştur. 2005 yılında yayınladığı "After Legal Consciousness" (Hukuk Bilincinden Sonra) başlıklı çalışmasında hukuk bilinci çalışmalarındaki dönüşümü inceleyen Silbey'e göre, bireysel yönelimler hukukun toplumsal bir yapı olarak algılanması açısından önemlidir ancak son dönem çalışmalarında toplumsala ilişkin bakış kaybedilmeye ve sadece bireylerin psikolojisi ile bunun önceden belirlenmiş politik amaçlara ulaşmak konusundaki etkisi incelenmeye başlanmıştır. Bu gidiş hukuk bilincinin hukuki deneyim ve söyleme ile ilişkin verilerden ibaret görülmesine neden olabilir. Silbey, sıradan kişilerin iş yerinde tacize ya da idam cezasına ilişkin görüşlerine başvurmanın hukuk bilinci araştırması için ancak bir başlangıç olarak düşünülebileceğini vurgular. Oysa yapılan çalışmalarda deneyim aktarımlarına odaklanılmakla yetinilmekte, bu deneyimlerin içerdiği kabul ve tutumların kültürel sistem ya da toplumsal yapı içindeki yeri üzerinde durulmamaktadır. Bilinmeyen seslere kulak verilirken sesleri belirleyen orkestrasyon ve notalar göz ardı edilmektedir. Hukuk bilinci çalışmalarının mevcut şekilde sürmesi toplumsalın giderek görünmez hale gelmesine sebebiyet verecektir. Silbey'e göre, bireylerin psikolojileri üzerinden sosyo-hukuki çalışma adı altında yeniden hukuk politikası üretmek istemiyorsak artık hukuk bilinci kavramını terk etme zamanı gelmiştir.⁷⁵

⁷⁰ Silbey, "After Legal Consciousness", s. 351-352.

⁷¹ Garcia-Villegas, s. 390-393.

⁷² Trubek, Esser, s. 44-45.

⁷³ Garcia-Villegas, s. 369-372.

⁷⁴ Naomi Mezey, "Out of the Ordinary: Law, Power, Culture, and the Commonplace" (Book Review: Patricia Ewick & Susan S. Silbey, *The Common Place of Law: Stories From Everyday Life* (1998)), *Law & Social Inquiry*, Vol. 26, Issue 1, 2001, s. 165.

⁷⁵ Silbey, "After Legal Consciousness", s. 323-357 ve 359.

Hukuk Bilinci Çalışmalarının Geleceği

Postmodern eleştirilerin etkisi ile “büyük anlatılar”dan kaçınırken teorinin göz ardı edilmeye başlanması sadece sosyo-hukuki araştırmalara özgü olmasa da hukuk bilinci çalışmaları sonucu ortaya çıkan veri yığını, ayrıntılı teorik çalışmalarla göz önüne serilmeye çalışılan hukuk ve toplum ilişkisini yeniden karmaşık bir görünüme sokma tehlikesi içermektedir. Hukukun ideolojik işlevinin toplum ve hukuk arasındaki girift ilişkiden beslendiği düşünüldüğünde, hukuk ideolojisini yakından incelemek için ortaya atılan hukuk bilinci kavramının ve kavram etrafından sürdürülen çalışmaların mistifikasyon sürecine katkı sunma ihtimali şüphesiz sarsıcıdır. Bu nedenle, alanın emektarlarından Silbey’in hukuk bilinci kavramını terk etme çağrısı şaşırtıcı olsa da anlaşılabilir niteliktedir.

Öte yandan diğer bir şaşırtıcı husus, alanın öncülerinin eleştirel bakışın ve teorik bütünlüğün yitirilmesi nedeniyle neredeyse bir tasfiyeye giriştiği bu süreçte, hukuk bilinci çalışmalarının katlanarak artmaya devam etmesidir. Silbey’in makalesini izleyen süreçte yayınlanan hukuk bilinci çalışmaları neredeyse üç katına çıkmıştır.⁷⁶ Araştırmacılar hukuk bilincini kürtajdan, dilencilige, evsizlikten horoz dövüşlerine birbirinden çok farklı başlıkta ele aldıkları gibi hukuk bilinci çalışmaları ABD sınırlarını aşarak Avustralya, Bolivya, Bulgaristan, Mısır, Malezya, Norveç ve Tayland gibi pek çok ülkede tarihsel ve güncel araştırmalarda kullanılmıştır.⁷⁷ Çeşitli teorik bakış açılarından, disiplinlerden ve metodolojik geleneklerden gelen araştırmacıların giderek artan şekilde alana dahil olması, yeni bir enerjinin ortaya çıkmasını sağlarken hukuk bilinci kavramını reddetmeye dair tartışmalara rağmen, yayınlarda ve yaklaşımlarda ortaya çıkan çeşitlilik, hukukun toplumdaki yerini incelemeye yönelik arayışta hukuk bilinci çalışmalarının taşıdığı önemin ve gücün bir kanıtı olarak görülmeye başlanmıştır.⁷⁸

Sürece olumlu açıdan yaklaşıldığında hukuk bilinci çalışmalarının çıkmaz bir sokakta değil, büyük bir kavşakta bulunduğu söylenebilir. 2000’li yılların başında yapılan eleştiriler, alanda özdüşünümsel bir süreç yaratmış, hukuk bilinci başlığı altında yapılan farklı çalışmalarda araştırma hedeflerinin açıkça vurgulanmaya başlamasına sebep olmuştur.⁷⁹ Hukuk bilinci çalışmaları, bir çalışma alanı

⁷⁶ Google Scholar ve WorldCat üzerinde yapılan araştırmaya göre 1985 ve 2018 yılları arasında başlığında “hukuk bilinci” ifadesi geçen ve İngilizce yayınlanan makale, kitap ve kitap bölümlerinin sayısı 404’tür. 1980’li yıllardan bugüne yapılan çalışmaların yaklaşık yüzde yetmiş beşi Silbey’in makalesinin yayın tarihi olan 2005 sonrasında gerçekleştirilmiştir. 1985 ve 2018 yılları arasında hukuk bilinci konusunda yayınlanan çalışmalar incelendiğinde 2005 yılına kadar 106 olan çalışma sayısının kısa bir süre içinde 404’e ulaştığı görülmektedir. Bkz. Lynette J. Chua, David M. Engel, “Legal Consciousness Reconsidered”, *Annual Review of Law and Social Science*, Vol. 15, 2019, s. 8-9.

⁷⁷ Simon Halliday, “After Hegemony: The Varieties of Legal Consciousness Research”, *Social & Legal Studies*, (20)10, 2019, s. 1-2.

⁷⁸ Chua, Engel, s. 10.

⁷⁹ Chua, Engel, s. 10.

olarak, her ne kadar hukuk ve toplum hareketi içindeki eleştirel geleneğin bir ürünü olsa da; ortaya konan çalışmaların hepsi bu geleneğin devamcısı değildir. Çalışmaların artması ile iyiden iyiye genişleyen alan içinde farklılıklar da belirginleşmiş ve hukuk bilinci çalışmaları içindeki farklı yaklaşımlarda çalışmaların hedefleri ve metotları doğrultusunda birbirinden ayrılabilir hale gelmiştir.

Hukuk bilinci çalışmalarını farklı yaklaşımlardan doğrultusunda incelemek için yapılan birden fazla ayırmadan söz edilebilir. Bu bakımından alandaki özdüşünümsel sürecin bir devamı olarak da görülebilecek yakın tarihli iki çalışma zihin açıcı belirlemeler barındırmaktadır. Bu çalışmalardan ilki, Simon Halliday'in "After Hegemony: The Varieties of Legal Consciousness Research" (Hegemonydan Sonra: Hukuk Bilinci Araştırmasının Çeşitleri) adlı makalesidir. Halliday, makalenin giriş kısmında Silbey'in çağrısına atıfta bulunarak çağrının karşılık görmeme nedenini hukuk bilinci çalışmaları içinde farklı yaklaşımlara sahip araştırmacıların bulunması olarak açıklar. Halliday'e göre, hukuk bilinci çalışmaları birbiri ile ilişki içinde dört farklı yaklaşımdan bahsedilebilir. Bunlar; eleştirel yaklaşım, yorumsal yaklaşım, karşılaştırmalı kültürel yaklaşım ve uygulamada hukuk yaklaşımıdır.⁸⁰

Eleştirel hukuk bilinci yaklaşımı, devlet hukukunun hegemonik gücünü anlamaya çalışır. Marksist teoriye dayanmakla birlikte, bilinci Gramsci'nin kullandığı anlamda "karışık, parçalı ve çatışmalı" bir bütün olarak ele alarak insanların eylem ve algılarının söylemde ve pratikte hukukla ilişkisini ele alır. Eleştirel hukuk çalışmaları içinde başlayan ilk çalışmalarda hukuk bilinci teorik bir araç olarak kullanılıp mesleki hukuk bilincine odaklanılırken Silbey ve Ewick gibi araştırmacıların önderliğinde eleştirel hukuk bilinci yaklaşımı niteliksel araştırmalarla dezavantajlı gruplar başta olmak üzere sıradan vatandaşların hukuk bilincine odaklanmıştır.⁸¹ Diğer yandan yorumsal hukuk bilinci yaklaşımı, Weber'in toplumsal eylemin yorumlanması gerektiği tezinden hareket eder, toplumsal yapı ile ilişkilendirmeksizin sıradan insanların öznel algılarının hukuka ilişkin davranışları nasıl belirlediğini niteliksel metotlarla inceler.⁸²

Karşılaştırmalı kültürel hukuk bilinci yaklaşımı, Durkheim geleneğinden hareketle kültürü toplumsal bir olgu olarak ele alarak farklı hukuk çevrelerini kolektif birer hukuk bilinci olarak değerlendirir ve karşılaştırmalı olarak inceler. Hukuk bilinci çalışmalarının dünyada yaygınlaşması ile artan bu araştırmalarda genel itibarıyla anket metodu kullanılarak belirli bir topluma ya da kültüre odaklanarak genel belirlemeler yapılmaya çalışılır.⁸³ Uygulamada hukuk yaklaşımı

⁸⁰ Halliday, s. 2-3.

⁸¹ Halliday, s. 3-6.

⁸² Halliday, s. 6-8.

⁸³ Halliday, s. 8-9.

ise, sosyolojik belirlemeler yerine Pound'un hukuk tartışmasından yola çıkar, hukukun toplumsal gerçekliğini inceleyerek kitaptaki hukuk ile uygulamadaki hukuk arasındaki farkı ortaya koymaya çalışır. Bu nedenle çalışmalarda genel itibariyle sosyal bilimlerde kullanılan farklı metotlardan yararlanılarak pozitif hukukun parçası olan belirli düzenlemelere ve bunların uygulamasına odaklanılır.⁸⁴

Lynette J. Chua ve David M. Engel'in 2019 tarihli "Legal Consciousness Reconsidered" (Hukuk Bilincini Yeniden Düşünmek) makalelerinde yaptıkları tasnife göre ise hukuk bilinci yaklaşımları, hegemonya, kimlik ve mobilizasyon olmak üzere üç farklı okula ayrılabilir. Hegemonya okulu, hukuku insanları dünyaya bakışlarını, algılarını ve kararlarını belirleyen kontrol aracı olarak ele alır. Hukuk bilinci çalışmalarının amacı hukukun sıradan insanlar üzerindeki yaygın ancak gizli etkisini ve buna karşı direniş biçimlerini ele alır.⁸⁵ Hegemonya okulu, Halliday'in ayrımında eleştirel hukuk bilinci yaklaşımına karşılık gelir. Chua ve Engel'in inceleme konusu yaptığı diğer iki okul olan kimlik ve mobilizasyon okulları ise daha çok 2000'li yılların ardından artan hukuk bilinci çalışmalarında beliren yeni yönelimlere karşılık gelmektedir. Kimlik okulu, hukuku bireylerin öznellikleri ile beraber ele alır. Belirli kategori ve tipolojiler kullanmaktan kaçınarak bireylerin kimlikleri ile hukuk bilincinin çeşitliliği ve akışkanlığı arasındaki karşılıklı ilişkiyi vurgular.⁸⁶ Mobilizasyon okulu ise, hukukun toplumsal değişim sağlama potansiyeli üzerinde durur. Hegemonya okulunun yaklaşımının aksine mobilizasyon yaklaşımında hukuk, bilinci belirleyerek toplumu dönüştüren bir araç olmaktan çok, vatandaşların hukuki stratejiler ve hak mücadelesi yoluyla sorunlarına çözüm bulabilmesi ve toplumu değiştirebilmesi için bir araçtır.⁸⁷

Hukuk bilinci çalışmaların içerdiği teorik çerçeveye ve araştırma konusuna göre yapılan bu ayrımlar bize hukuk bilinci çalışmalarının önünde açılan yollara ilişkin öngörüler sunmaktadır. Çalışmalar ortak bir tarihe dayanıp benzer kavramsal şemaları kulansalar da birbirlerinden farklı doğrultularda ilerlemektedir. İster hukuk bilinci yaklaşımları ister hukuk bilinci okulları olarak dile getirilsin bu farklı doğrultular, hukuk bilincinin popüler bir çalışma alanı haline gelmesiyle alana yeni ya da yeniden eklenen farklı teorik bakış açılarının ve güncel gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni araştırma konularının bir ürünüdür. Giderek daha interdisipliner bir çalışma alanı haline gelen sosyo-hukuki araştırma bakımından değerlendirildiğinde ise teori, metot ve konu bakımından var olan çeşitlilik doğal olduğu kadar gerekli ve önemlidir.

⁸⁴ Halliday, s. 9-10.

⁸⁵ Chua, Engel, s. 5-6.

⁸⁶ Chua, Engel, s. 3-5.

⁸⁷ Chua, Engel, s. 6-8.

SONUÇ

Hukuk bilinci çalışmaları, kırk yılı aşan tartışma ve üretim süreci ile sosyo-hukuki araştırmanın en önde gelen çalışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Bize hukukun bireylerin davranışları ve düşüncesi üzerindeki etkisini toplumsal yapı ile birlikte inceleme imkanı doğuran bu çalışmalar, gündelik hayattaki deneyimler üzerinden hukukun gerçekliğine bakma şansı verir. Bu noktada gözden kaçırılmaması gereken ise toplumsal bir fenomen olarak incelenirken hukukun ampirik olduğu kadar sistemli şekilde ele alınması gerekliliğidir. Eleştirellerin de ifade ettiği gibi hukuk, toplumsal devamlılık ve çeşitlilik içinde araştırılmalı ancak anekdotlardan ibaret anlatımlardan olmaktan çıkarılarak, sistematik şekilde anlaşılmalıdır. Sistematik kavrayış için çeşitli özellikler geniş bir bakışla değerlendirilmeli ve farklılıkları yarattığı zenginlik teorik bir zemine oturtulmalıdır.⁸⁸

Eleştirellerin, Marksizm, eleştirel kuram ve Gramsci'nin düşünceleri üzerinden geliştirdiği teorik çerçeve, hukukun gündelik hayattaki değer, anlam ve davranışların etkisini ortaya koymak bakımından önemli olduğu kadar, bireylerin hukuka ve hukuki deneyimlerine verdiği anlam ve değer toplumsal değişim ve mücadele için stratejik ve taktik olarak da ele alınabileceği anlamına gelir. Ancak tıpkı toplum ve hukuk ilişkisi gibi bu anlam ve değerler de tek, sabit ya da tutarlı değildir. Düşünce, yorum veya davranış gibi şekillerde ortaya konan hukuk bilinci, hukuk önünde, hukuk aracılığıyla ve hukuk karşısında değişebildiği gibi; zamana, mekana ve bireylerin kimliklerine göre de farklılık gösterebilmektedir. Sıradan vatandaşın bilincinin yanı sıra hukukçuların bilincini de kapsayan bu çoklu bilincin çözümlenip dönüştürülebilmesi için ise ampirik araştırmalarla geliştirilmiş geniş ölçekli çalışmalara ihtiyaç vardır. Ancak genişleyen çalışma alanı ile artan ampirik araştırmaların toplumsal yapıyı gözden kaçırarak teoriden kopması, veriler çoğalırken çözümlenmelerin azalmasına neden olabilmektedir.

Hukuk bilinci çalışmalarının birikimli şekilde ilerlemesi için önemli olan kullanılan araştırma metodları ile birlikte teorik bakışın da ortaya konması; benzer yaklaşımların ürünü çalışmalardan yararlanılarak toplum, insan ve hukuk üçgenindeki ortaya çıkan hukuk bilincinin çeşitliliği içinde analiz edilmesidir. Daha önceki çalışmalarda da ortaya konduğu gibi, hukuk bilinci çoklu ve değişken görünümlere sahip olsa da toplumsal yapının sebep olduğu belirgin örüntüler içinde oluşur. İster eleştirel teori çerçevesinde ister farklı sosyolojik teoriler içinde yapılan araştırmalarda ulaşılması gereken de bu örüntülerdir. Hukuk bilinci çalışmaları içindeki farklı yaklaşımlar ve araştırma konuları belirginleştikçe toplumsal çeşitlilik mümkün olan en kapsamlı şekilde ele alınarak toplumsal değişim ve mücadelenin önünü açacak temel örüntüler daha kolay tespit edilebilir hale gelecektir.

⁸⁸ Ayrıntılı tartışma için bkz. F. Ceren Akçabay, "'Hukukun Gerçeği'ne Sosyolojik Bakış", Mehmet Akad'a Armağan, (Ed: Bihterin Dinçkol ve diğerleri), İstanbul, Der Yayınları, 2012, ss. 63-77.

KAYNAKÇA

Abel, Richard L. “Book Review: Ideology and Community in the First Wave of Critical Legal Studies by Richard W. Bauman”, *Journal of Law and Society*, Vol. 30, No. 4 (Dec., 2003), ss. 601-608.

Akbaş, Kasım. *Hukukun Büyübozumu: Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi*, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Aktaş, Sururi. *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*, Kazancı Kitap, İstanbul, 2006.

Akçabay, F. Ceren. “‘Hukukun Gerçeği’ne Sosyolojik Bakış”, Mehmet Akad’a Armağan, (Ed: Bihterin Dinçkol ve diğerleri), İstanbul, Der Yayınları, 2012, ss. 63-77.

Akçabay, F. Ceren. “Hukukun Kültürle İmtihani”, Nur Centel’e Armağan, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 2 (Özel Sayı), 2013, ss. 1322-1337.

Akı, İrem. “Amerikan Hukuki Realizmi Çerçevesinde Hukuki Belirsizlik”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 2008.

Akman, Şefik Taylan. “Hukuk ve Politika İlişkisi Bağlamında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 61(4), 2012, ss. 1271-1306.

Bauman, Richard W. *Ideology and Community in the First Wave of Critical Legal Studies*, University of Toronto Press, Toronto, 2002.

Blocq, Daniel & Maartje van der Woude. “Making Sense of the Law and Society Movement”, *ELR*, November 2018, No. 2, ss. 134-141.

Chua, Lynette J., David M. Engel. “Legal Consciousness Reconsidered”, *Annual Review of Law and Social Science*, Vol. 15, 2019, ss. 1-19.

Cowan, Dave. *Legal Consciousness: Some Observations*, *The Modern Law Review*, Vol. 67, No. 6 (Nov., 2004), ss. 928-958.

Engel, David M. “How Does Law Matter in the Constitution of Legal Consciousness?”, *How Does Law Matter?*, (Ed: B. Garth A. Sarat) Northwestern University Press, 1998, ss. 109-145.

Ewick, Patricia ve Susan S. Silbey. *The Common Place of Law: Stories of Everyday Life*, Chicago Series in Law and Society, University of Chicago Press, 1998.

Friedman, Lawrence M. “Law and Society Movement”, *Stanford Law Review*, Vol. 38, No. 3 (Feb., 1986), ss. 763-780.

Gabel, Peter. “Reification in Legal Reasoning,” *Research in Law and Sociology*, Vol. 3, (Ed: Stephen Spitzer), JAI Press, Greenwood, 1980, ss. 25-51.

García-Villegas, Mauricio. “Symbolic Power Without Violence? Critical Comments on Legal Consciousness Studies”, *International Journal for the Semiotics of Law*, December 2003, Volume 16, Issue 4, ss. 363-393.

Gordon, Robert W. “Critical Legal Histories”, *Yale Law School Legal Scholarship Repository*, Faculty Scholarship Series, 1984, ss. 57-125.

Gordon, Robert W. “Bazı Eleştirel Hukuk Teorilerinin Eleştirisi” (Çev: Serkan Gölbaşı),

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Cilt:64, Sayı:2, 2006, ss. 387-409.

Halliday Simon, Bronwen Morgan. "I Fought the Law and the Law Won? Legal Consciousness and the Critical Imagination", *Current Legal Problems*, (2013), ss. 1-32.

Halliday, Simon. "After Hegemony: The Varieties of Legal Consciousness Research", *Social & Legal Studies*, (20)10, 2019, ss. 1-20.

Hertogh, March. "A 'European' Conception of Legal Consciousness: Rediscovering Eugen Ehrlich", *Journal of Law and Society*, Vol. 31, No. 4, Aralık 2004, ss. 457-481.

Hunt, Alan. "The Theory of Critical Legal Studies", *Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law*, Routledge, New York/London, 1993, ss. 139-182.

Hunt, Alan, "Foucault's Expulsion of Law", *Explorations in Law and Society: Toward a Constitutive Theory of Law*, Routledge, New York/London, 1993, ss. 267-301.

Kennedy, Duncan. "Antoni Gramsci ve Hukuk Düzeni", (Çev: Kasım Akbaş), *Mülkiye Dergisi*, Cilt: 31, Sayı, 257, 2007, ss. 175-180.

Kennedy, Duncan. "Hukukun ve Hukuk Düşüncesinin Üç Küreselleşmesi", *Modern Hukukun Kaderi*, (Çev: A. Zeynep Yıldırım Türkyılmaz), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017.

Klare, Karl E. "Judicial Deradicalization of the Wagner Act and the Origins of Modern Legal Consciousness, 1937-1941", *Minnesota Law Review*, Vol. 62, March 1978, ss. 265-339.

Klare, Karl E. "The Public/Private Distinction in Labor Law", *University of Pennsylvania Law Review*, 1982, Vol, 130, ss. 1358-1422.

Marry, Sally Engle. *Getting Justice Getting Even: Legal Consciousness Among Working-Class Americans*, Chicago Series in Law and Society, University of Chicago Press, 1990.

Mezey, Naomi. "Out of the Ordinary: Law, Power, Culture, and the Commonplace"(Book Review: Patricia Ewick & Susan S. Silbey, *The Common Place of Law: Stories From Everyday Life* (1998)), *Law & Social Inquiry*, Vol. 26, Issue 1, 2001, ss.145-167.

Nielsen, Laura Beth. "Situating Legal Consciousness: Experiences and Attitudes of Ordinary Citizens about Law and Street Harassment", *Law & Society Review*, Vol. 34, No. 4 (2000), ss. 1055-1090.

Pound, Roscoe. "Law in Books and Law in Action." *American Law Review*, 44 Vol., No.12 (1910) ss.12-36.

Silbey, Susan S. "After Legal Consciousness", *Annual Review of Law and Social Science*, 2005, 1:1, ss. 323-368.

Silbey, Susan S. "Making a Place for Cultural Analyses of Law", *Law & Social Inquiry*, Vol. 17, No. 1 (Winter, 1992), ss. 39-48.

Silbey, Susan S. and Austin Sarat. "Critical Traditions in Law and Society Research", *Law & Society Review*, Vol. 21, No. 1 (1987), ss. 165-174.

Trubek, David. "Where the Action Is: Critical Legal Studies and Empiricism", *Stanford Law Review*, Vol. 36, 1984, ss.575-622.

Trubek, David M. John Esser. "Critical Empiricism in American Legal Studies: Paradox, Program or Pandora's Box?", *Law & Social Inquiry*, Vol. 14, No. 1 (Winter, 1989), ss. 3-52.